

sen redacteurs tot stand gekomen. Dit communicatieproces is de drager geweest van de coherentie die uiteindelijk is bereikt.

Het grote voordeel van deze route is geweest dat de kwaliteiten van betrokken onderzoekers maximaal tot hun recht konden komen, terwijl er toch met hetzelfde kader werd gewerkt. Hiermee is een brede en voldragen basis gelegd voor verder onderzoek naar en discussie over het karakter van de twintigste eeuw, niet alleen voor techniekhistorici, maar ook voor andere historici en sociale wetenschappers zodat de technische ontwikkeling als vormgevende factor de plaats krijgt die ze verdient in de Nederlandse geschiedenis.

Johan Schot

Technische Universiteit Eindhoven

H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam: Boom, 2002) 696 pp. ISBN 90-5352-767-2

Hier volgen twee recensies van Klemanns studie, gevolgd door een repliek van Klemann.

De centrale these van deze omvangrijke en met oog voor detail geschreven economisch-historische monografie is dat de officiële economische statistieken geen getrouw beeld geven van de economische bedrijvigheid in de oorlogsjaren. Dit is een uitdagende en belangrijke stelling met verreikende implicaties voor de economische beeldvorming over Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Bovendien betekent deze stelling dat het naoorlogse herstelbeleid van de Nederlandse regering zich baseerde op onjuiste of op zijn minst onvolledige kwantitatieve informatie, voorwaar een provocerende implicatie.

Zoals gezegd is dit met bijna 700 pagina's een omvangrijke economisch-historische studie, mede gezien de omstandigheid dat een betrekkelijk korte periode van tien jaar wordt behandeld. De economische kant van de Nederlandse samenleving in de Tweede Wereldoorlog is het centrale onderwerp in Klemanns boek. Het grootste gedeelte van het boek is gewijd aan de beschrijving en analyse van de productie in de hoofdsectoren van de Nederlandse volkshuishouding. Dit zijn de landbouw (hoofdstuk 6), de nijverheid (hoofdstuk 7) en de dienstverlening (hoofdstukken 8 t/m 11), zowel de commerciële en de publieke als de collectieve sector omvat.

Van elke bedrijfstak geeft de schrijver een grondige kwalitatieve beschrijving, die hij aanvult met, ten dele door hem zelf bijeengebrachte, kwantitatieve gegevens. In deze analyse volstaat hij niet met algemeenheden. Hiervan legt niet alleen zijn grondige beschrijvend-statistische analyse getuigenis af, maar ook het feit dat hij voor de dienstensector afzonderlijke analyses presenteert voor deelsectoren als handel met inbegrip van de winkeliers en marktkooplui, transport- en havenactiviteiten, de financiële dienstverlening door bank- en verzekeringswezen. Ook minder tot de verbeelding sprekende werkzaamheden komen aan bod, van horeca, kerken, medische zorg, cultuur en dienstmeisjes, in die tijd nog een significante bestand aan arbeidskrachten die nadien spoedig zou verdwijnen. De overheidsproductie komt in dat verband eveneens aan de orde, maar die was in die jaren nog lang niet zo omvangrijk als in onze dagen (al begon de opmars ervan, zo laat Klemann zien, onder de bezetting).

Het bijzondere van dit deel van Klemanns werk is dat hij veel verrassende institutionele details verschaft over economische structuur en evolutie en die kennis vervolgens benut om tot een nieuwe en eigen raming van de productie per bedrijfstak te komen en daarmee tot een herziene bepaling van de omvang van het bruto binnenlands product. De conclusie van deze bewonderenswaardige nationale rekeningen-reconstructie is dat de feitelijke binnenlandse productie, zeker vanaf 1942, aanmerkelijk hoger lijkt te zijn uitgevallen dan de officiële cijfers voor die tijd, zoals in 1947 door het CBS gepubliceerd, aangegeven. Deze onderschatting belooft volgens de samenvattende cijfers van de auteur, (weergegeven in tabel 12.1 op blz. 429), in de eerste twee volle oorlogsjaren ongeveer tien procent van het geregistreerde bruto binnenlands product in constante prijzen, en rond de twintig procent in 1943 en 1944. In de eerste naoorlogse jaren gaat dit nog even door.

Dit is niet niks en de grote vraag is of de geboden calculaties de toets der kritiek vanuit het gezichtspunt van de nationale rekeningen kan doorstaan. Ik ben daar niet zeker van en wel op grond van mijn eigen ervaring in de jaren zeventig met het maken van een kwartaalconfrontatie van middelen en bestedingen op kwartaalbasis voor het tijdvak 1957-1984. Dit project werd ondernomen op de Nederlandsche Bank ten behoeve van haar econometrische modelbouw, waarvoor kwartaalcijfers nodig waren die het CBS destijds nog niet maakte. Kenmerkend voor de methode van de Nationale Rekeningen, die onder meer de schatting van het nationale inkomen en bruto binnenlands product verschaft, is dat een drietal van elkaar onafhankelijke alternatieve benaderingen wordt beproefd, te weten vanuit de productie, de inkomensvorming en de bestedingen. Dit lijkt een omslachtige werkwijze, maar de rechtvaardiging is dat aldus consistentie van de ramingen wordt bereikt, wat de statistische betrouwbaarheid van de uitkomst ten goede komt.

De reconstructie van Klemann betreft een smallere benadering, die vooral aangrijpt bij de productie, dus slechts één van de hierboven vermelde benaderingen. De impliciete veronderstelling bij zo'n aanpak is dat mutaties in de voorraadvorming niet te veel wisselen, terwijl interne consistentie ontbreekt. Vooralsnog lijkt mij de gebezigde werkwijze niet stevig genoeg om de vergaande conclusies van Klemann ten aanzien van de productie in de oorlogsjaren overtuigend te vinden. Er zou wel eens sprake kunnen zijn van wat economen soms noemen een *fallacy of aggregation* en dat geldt als een ernstig tekort.

Steun voor deze kritiek biedt Klemanns analyse van de zwarte markt of illegale economie. Nog afgezien van bewuste onderrapportage met stilzwijgend goedvinden van de Nederlandsgezinde autoriteiten, zou in de zwarte markt volgens Klemann een belangrijke bron van de onderschatting van het feitelijke bruto binnenlands product hebben gelegen. Opnieuw geeft de studie blijk van verbeeldingskracht en statistische vindingrijkheid, door beschrijving en kwantificering met elkaar in verband te brengen. Dit verdient grote waardering. Toch neemt deze lof niet weg dat ook hier de schoonheidsprijs niet toegekend kan worden. De eerste reden hiervoor is dat de begripsvorming nogal slordig is, hetgeen bij statistische meting desastreuus is. Een voorbeeld ter toelichting: illegale activiteiten zijn niet noodzakelijkerwijs ongeregistreerd; verder zijn er tal van legale activiteiten die zich ook onder normale omstandigheden onttrekken aan de statistische waarneming van de nationale rekeningenboekhouders omdat het rapportagekader ontbreekt. Het zal duidelijk zijn dat die toestand niet gebonden is aan een bezettingssituatie, die centraal staat in dit boek.

De tweede reden is dat deze studie onvoldoende gebruik heeft gemaakt van de thans beschikbare methoden en analyses van de officieuze economie, althans er wordt nauwelijks melding van deze literatuur gemaakt (behalve de vermelding van een onderzoek ter zake volgens de zogeheten monetaire methode door ondergetekende, die zich daardoor natuurlijk gestreeld voelt). Het ontgaat Klemann vermoedelijk dat in deze benaderingen de zaak telkens van twee kanten wordt bekeken om via mogelijke discrepanties tussen de verschillende transactiestromen tot een raming van het onwaarneembare of statistisch nog niet geregistreerde te geraken. In mijn door de auteur aangehaalde werk over de monetaire methode betreft dat een raming van het totaal der transacties vanuit de sfeer van de betalingen versus een schatting vanuit de sfeer van de levering van goederen en diensten. Anders gezegd, het gaat om een vergelijking tussen de omvang van de geldstroom en de stroom van fysieke leveringen van goederen en diensten in de trant van de klassieke voorstellingswijze van de economische kringloop. Maar er zijn ook andere manieren en in de Nederlandse statistische literatuur, onder andere vanwege het CBS en de belastingdienst, is dit systematisch en grondig uitgewerkt en toegepast. Ook hier geldt dat statistisch vakmanschap en kennis van zaken niet veronachtzaamd mogen worden in historisch onderzoek, zeker wanneer zulke verreikende conclusies als hier worden getrokken.

Een verwant punt van kritiek betreft Klemanns prijsindexcijfers. Deze spelen een niet onbelangrijke rol in de historische analyse van Klemann en het daarop gebaseerde economisch beeld van de beschouwde tienjaarsperiode. De econoom weet dat het lastig is een getrouw beeld te geven van veranderingen in de koopkracht van geld of inkomen omdat de pakketsamenstelling die wordt gebruikt voor de berekening van het samengestelde indexcijfer voortdurend verandert, telkens andere producten opduiken, van tijd tot tijd nieuwe verkoopkanalen ontstaan en door de economische en technische omstandigheden opgeroepen kwaliteitswijzigingen het statistisch koopkrachtbeeld vergruizen. Onderzoek, onder andere van de Boskincommissie in de vs, heeft laten zien dat de gevolgen daarvan voor het prijsindexcijfer, het volume van de gemeten productie en arbeidsproductiviteit niet verwaarloosbaar zijn, mede omdat de prijsindex door deze onzekerheden dikwijls met enkele procentpunten opwaarts is vertekend.

De studie van Klemann laat zien dat alle elementen die de betrouwbaarheid van de prijsmeting kunnen aantasten, zich juist in de oorlogsjaren in verhevigde mate hebben voorgedaan. Dit roept de vraag op of Klemann op dit onderdeel niet te zeer met een kanon op een mug heeft geschoten en daarmee andermaal een *fallacy of aggregation* heeft geïntroduceerd. In elk geval heeft dit gevolgen voor de bepaling van het reële binnenlands product of het reële loon, grootheden die een belangrijke rol spelen in de uiteindelijke historische conclusies van dit boek.

Hoewel de presentatie van de nieuwe cijfers omtrent het verleden hoofdzaak lijkt in dit boek, biedt het meer. Een interessant voorbeeld daarvan is de poging de beeldvorming te nuanceren rond het optreden van Hirschfeld als secretaris-generaal voor economische zaken en voedselvoorziening tijdens de oorlog. Deze poging is overtuigend en Klemanns analyse van deze kwestie getuigt van een groot en bewonderenswaardig inlevingsvermogen voor het doen en laten van deze Nederlander in oorlogstijd als ogenschijnlijk dienaar van de bezetter. Op overtuigende wijze laat Klemann zien dat een zwart-wit oordeel hier niet past. In die zin bouwt hij verder aan de destijds door Blom begonnen nuancing en herziening van het historische oordeel over de Tweede Wereldoorlog, dat lange tijd erg streng was, zonder veel oog voor de feitelijke

context en omstandigheden waarin moest worden gewerkt en waarvoor het werk van L. de Jong jarenlang bepalend was geweest.

Sterk is dit boek ook in de analyse van de roof door de aandacht te verleggen naar de lopende sfeer. Naast vermogens en kapitaalgoederen betrof de exploitatie door de bezetter op de allereerste plaats de afgedwongen inkomensoverdracht aan Duitsland waardoor het besteedbaar inkomen van de Nederlanders drastisch terugliep, hetgeen de welvaart op ongehoorde wijze aantastte. Dit gezichtspunt brengt het boek op voortreffelijke wijze naar voren evenals het feit dat lange tijd de kapitaalvorming in Nederland vrijwel ongestoord kon doorgaan. Hierdoor onderging per saldo het productieapparaat minder schade dan het gevoelen na de oorlog was. Tegen die achtergrond verbaast het wel dat de gevolgen voor de productie van de ook opgetreden roof van productiemiddelen en goud in de naoorlogse jaren onbesproken blijven. Deze waren niet gering zoals ik elders kwantitatief heb aangetoond. Maar dit is een detail waaraan wellicht niet te zwaar getild moet worden.

Samenvattend meen ik dat dit een mooi boek is ondanks een aantal opmerkelijke zwakheden en onvolkomenheden op statistisch terrein. Wellicht is het goed dat ook economisch historici zich er rekenschap van geven dat bepaling van nationaal inkomen, prijsindexcijfers en nationale boekhouding een vak apart is. Lichtzinnige omgang daarmee om een nieuw historisch beeld te schetsen verzwakt de overtuigingskracht van dergelijke pogingen en dat is jammer van de moeite. Deze waarschuwing doet niets af aan mijn eindconclusie dat Klemann een mooi boek heeft geschreven voor kritische lezers.

M.M.G.Fase
Amsterdam

Hein Klemann heeft een interessant boek geschreven dat tevens omvangrijk is. Na alle 577 pagina's gelezen te hebben alsmede een groot deel van het notenapparaat van 64 pagina's is mijn conclusie dat het nog steeds bestaande beeld van het slachtofferchap van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog verder genuanceerd is. Ook een oppervlakkig lezer, of iemand die zich beperkt tot de tabellen, zal het niet ontgaan dat hier een perceptie van de economische gebeurtenissen tijdens de bezettingsjaren wordt ontvouwd die sterk afwijkt van die van de historicus L. de Jong. In tabel 12.1 op pagina 429 wordt in één oogopslag duidelijk dat de bezetting in economisch opzicht niet slechts in zwarte tinten kan worden geschilderd. De ontwikkeling van het bruto binnenlands product is gedurende deze jaren met maximaal 25 procent teruggevalen, nadat het in de eerste periode van de bezetting nog sterk is gestegen. Tellen wij de niet-officiële productie ook nog mee, dan is de terugval in 1945 ten opzichte van het referentiejaar 1938 nog geen 15 procent. In 1946 zit het land alweer rond het niveau van 1938. Opvallend is dus de geringe terugval van het *BBP* en het snelle herstel ervan. Sterker nog, in de Eerste Wereldoorlog, waarbij Nederland neutraal bleef en als internationaal doorgeefluik fungeerde, is de binnenlandse productie met een vergelijkbaar percentage teruggevalen. Bovendien was in die oorlog de voedselsituatie minstens zo problematisch en het economisch isolement minstens zo groot. Afgaande op deze cijfers kunnen historici niet volhouden dat de economische ontberingen van 1940-45 onvergelykbaar waren met enig ander moment in de moderne Nederlandse geschiedenis.

Om deze constatering te nuanceren stelt Klemann dat de industriële productie, die voor een belangrijk deel werd geëxporteerd naar Duitsland, betaald werd met waarde-loze Duitse rijksmarken waarmee geen import gefinancierd kon worden. De opname van Nederland in de Duitse oorlogsmachine zorgde voor eenzijdig economisch verkeer. De hiermee gepaard gaande uitbuiting is door Klemann becijferd op 1,5 maal het nationaal inkomen van 1938. De Nederlandse consument was dus de dupe. Op pagina 440 kunnen we lezen dat het beschikbaar nationaal inkomen per hoofd tijdens de laatste twee oorlogsjaren minder dan 50 procent van 1938 was.

Nieuw is dit overigens allemaal niet. Reeds in 1950 deed het CBS een eerste poging om het nationaal inkomen gedurende de oorlogsjaren te schatten. Ook toen vonden de statistici hoge productiecijfers die moeilijk te ‘verkopen’ waren. Daarom dienden de cijfers op de één of andere manier in overeenstemming te worden gebracht met de individuele en gemeenschappelijke oorlogservaringen die de Nederlandse burgers immers nog vers in het geheugen hadden. De CBS-ers wezen er daarbij op dat de aanleg van vliegvelden, verdedigingswerken en de exportfabricage werkzaamheden waren die wel tot economische productie maar niet tot hogere welvaart hadden geleid (CBS (1950), *Statistische en Econometrische Onderzoekingen*, pp 31-46, aldaar p.43). En men vervolgt: ‘Uit de gegevens voor de jaren 1944 en 1945 blijkt ook niet de noodtoestand, waarin Nederland verkeerde in de periode oktober 1944-mei 1945. Het is duidelijk, dat het relatief niet zo ongunstige niveau van het nationale inkomen in de eerste 9 maanden van 1944 en in de tweede helft van 1945 de bovengenoemde gemiddelden heeft beïnvloed.’

Met dit citaat uit 1950, wordt tevens het andere belangrijke punt, dat van de voedselvoorziening, aangestipt. Dit thema is al twintig jaar geleden door Trienekens uitgebreid geanalyseerd. De voedselproductie is ook door Klemann nog eens nagerekend. De conclusie blijft overeind dat de Nederlandse bevolking tot september 1944 geen gebrek aan voedsel heeft gehad, mede dankzij een adequate voedselpolitiek van de overheid. Vanwege een uitgekiende voorraadvorming beschikte Nederland gedurende de vijf bezettingsjaren over een equivalent van zes oogsten. De honger in het westen tijdens de winter 1944/1945 had voorkomen kunnen worden als er normale transportmogelijkheden waren geweest. Klemann had wat mij betreft meer mogen uitweiden over de spoorwegstaking die voor de consumenten in het westen van Nederland een regelrechte ramp bleek. En om zelf de parallel met de Eerste Wereldoorlog maar verder door te voeren: het gebrek aan voedsel in 1918 heeft in termen van extra sterfte kwantitatief grotere effecten op de bevolking gehad dan de situatie in 44/45.

Dit zijn tamelijk robuuste conclusies (en ik herhaal: al vlak na de oorlog waren de onderliggende gegevens beschikbaar) waar velen zich ook nu nog voor achter de oren krabben, omdat hiermee het bestaande beeld van de periode zo wordt aangetast. En er is ook meer gebeurd dan alleen dat: de jodenvervolgung, de repressie van minderheden, het werken in Duitsland en de vernederingen die burgers ondergingen. Maar wij zien het niet in dezelfde mate terug in de economische cijfers. In dit geval speelt de economie allerminst de rol van *dismal science*.

Klemann wil met zijn overzichtswerk voorzien in een lacune, zo blijkt uit het eerste hoofdstuk. Historicus L.de Jong besteedde in zijn 14-delig werk over het Koninkrijk slechts in deel zeven op systematische wijze aandacht aan de economische ontwikkelingen en dan vooral vanuit het perspectief van slachtofferschap en roof. Ook het naoorlogse werk van het CBS, waarbij Klemann kennelijk de bovengenoemde CBS-publicatie over het hoofd heeft gezien, is volgens de auteur onder de maat. Met kwalificaties in de trant van ‘de cijfers deugen van geen kanten’ en ‘weinig kaas van gegeten’ (p. 24

en 26) sabelt hij de eerdere studies neer en rechtvaardigt daarmee de noodzaak van zijn toer. Waarom leg ik hier zoveel nadruk op? Omdat in mijn ogen deze vraagstelling de toon van het boek kleurt en daar moet je als lezer wel tegen kunnen. Klemann schrijft weliswaar zijn eigen verhaal, maar hij ageert, hij herhaalt zichzelf wel eens en geeft aan wat foute en goede interpretaties van gebeurtenissen zijn, kortom, hij geeft les. In die zin lost hij zijn belofte in om opnieuw aan te tonen dat nog niet alles over de oorlog al geschreven is (zie p. 11).

De toon wordt tevens bepaald door zijn wens om uit te leggen dat de Nederlandse bevolking pas laat in verzet is gekomen vanwege het feit dat het gedurende de eerste bezettingsjaren in materieel opzicht verhoudingsgewijs zo goed ging in het land. Hiermee verbindt Klemann het vraagstuk van de economische ontwikkeling aan een moreel geladen en gevoelig onderwerp, dat in de internationale discussie niet zal worden herkend. Daarmee lijkt zijn stijlfiguur meer op L. de Jong dan hij wellicht zou wensen. Want de bezettingsperiode wordt hiermee toch weer als een op zichzelf staand, bijzonder fenomeen neergezet. De recepten om aan een dergelijke bijziendheid te ontsnappen, zoals internationale vergelijking en het plaatsen van de oorlog in het langetermijnperspectief van de twintigste eeuw heeft Klemann maar mondjesmaat gebruikt.

Al lezende krijg ik de indruk dat Klemann zijn eigen constatering van de redelijk gunstige economische prestaties niet al te nadrukkelijk verder heeft willen ontwikkelen. Hij put zich uit in het beschrijven van herinneringen van tijdgenoten, het presenteren van de *good guys* en de *bad guys* en het beschrijven van het dagelijkse oorlogsmenu. Al was het maar om de ellende toch op elke pagina voelbaar te maken. Op bepaalde plaatsen laat Klemann mij in vertwijfeling achter: wat heb ik aan een lange beschrijving van Rost van Tonningen van meer dan zes pagina's die met de volgende zin eindigt: 'Veel invloed op het beleid lijkt Rost ondanks zijn hoge posten niet te hebben gehad.' Waarna doodleuk nog een hele pagina volgt (145-152).

Toch bevatten alle hoofdstukken interessante onderwerpen. In de hoofdstukken over de exploitatie biedt Klemann een internationaal comparatief perspectief op basis van enkele vergelijkende cijferreeksen. Deze geven een bevestiging van de relatief gunstige positie van Nederland vergeleken met landen als Frankrijk, België, Noorwegen en Denemarken.

Het meest was ik gefascineerd door Klemanns reconstructie van de economische productie. Hierbij staat de periode 1938-1948 centraal. Bewust heeft hij gekozen voor een wat langere periode om als het ware over de bezettingsjaren heen te kijken. Dat is ook wel gelukt voor wat betreft de cijfermatige invulling. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de beschrijving van de gebeurtenissen tussen 1945 en 1948, tot aan zeg maar de Marshallhulp, er wat bekaaid vanaf komt. Dat is wel jammer, want dit is een cruciale periode in het naoorlogs herstel met talloze interessante vragen zoals de snelle stijging van de werkgelegenheid, de (dis)continuïteit van marktinstuties en overheidsinstellingen, de opkomst van belangengroeperingen en de effecten van het verlies aan fysiek en menselijk kapitaal.

Klemanns productieschattingen vallen in alle sectoren (landbouw, industrie en diensten) hoger uit dan de bestaande ramingen. Dit komt vooral ook vanwege het extra effect van de illegale productie, die Klemann heeft bijgeschat. Door de zwarte productie zo nadrukkelijk in de tabellen mee te nemen, neemt Klemann een positie in tegenover de officiële cijfers. Toch had ik graag gezien dat hij wat meer ruimte had besteed aan de verschillen tussen zijn berekeningswijze van de legale productie met de bestaande CBS-berekeningen en -technieken. Dit had de transparantie van zijn bereke-

ningsmethoden vergroot en daarmee de bereidheid van andere economisch-historici om op zijn schattingen voort te bouwen.

Ter illustratie hiervan sta ik stil bij zijn methode van de berekening van de productie, of liever de toegevoegde waarde in de diverse sectoren van de industrie. Omdat voor de afzonderlijke sectoren geen volledige productiecijfers bestaan heeft Klemann voor de schatting van de toegevoegde waarde een indirecte berekeningsmethode gehanteerd. Deze begint bij de lonen die in de bedrijven zijn uitgekeerd. De aanname hierbij is dat de toegevoegde waarde bestaat uit drie componenten: het loon, de winst en een vergoeding voor het in het bedrijf geïnvesteerde kapitaal. Op basis van de gemiddelde lonen en de hoeveelheid ingezette arbeid per industrietak valt per industrie het loonaandeel in de toegevoegde waarde te berekenen. Dit procentuele loonaandeel kan tussen industrietakken uiteenlopen onder invloed van verschillen in kapitaalintensiteit. Klemann veronderstelt nu dat dit deel binnen elke industrietak gedurende de oorlogsjaren constant is gebleven (p. 294). Door deze constante factor per industrietak toe te passen op de jaarlijkse loonsom is het dus mogelijk om voor elk jaar een totale toegevoegde waarde te berekenen. Mijn indruk is dat de aanname van een constant loonaandeel in een turbulente periode als deze wel erg riskant is. Immers, we weten uit diverse bronnen dat door de verminderde arbeidsproductiviteit (ten gevolge van *labour hoarding*, verregaande regulering en grondstofgebrek) het relatieve aandeel van de arbeidskosten in de toegevoegde waarde is toegenomen. Weliswaar corrigeert Klemann voor subsidies op arbeid in verband met het ontslagverbod, toch is al met al het effect van zijn berekeningswijze, dat de toegevoegde waarde aan de hoge kant wordt geraamd. Daar komt bij dat in de twee laatste oorlogsjaren het statistisch materiaal voor loonschattingen minder betrouwbaar is, afgezien van de in de oorlog geïntroduceerde Algemene Industrie Statistiek.

Ook bij de berekening van de illegale productie zijn de methoden die Klemann hanteert niet altijd even transparant. Mijn indruk is dat ook hier de tendentie bestaat om dit deel van de productie hoger in te schatten dan werkelijk het geval is geweest (in vergelijking met de periode voor de oorlog), waardoor er een vertekening met de periode voor de oorlog ontstaat.

Een tweede punt betreft de vraag hoe Klemann de toegevoegde waarde van de productie corrigeert voor prijsveranderingen. In alle tabellen zijn de waarden uitgedrukt in prijzen van 1938. Maar de lezer komt nergens te weten welke indexeringstechniek de auteur heeft gebruikt om tot waarden in vaste prijzen te komen. Afgezien van een index van kosten van levensonderhoud geeft Klemann geen inzicht in de prijsreeksen die hij impliciet of expliciet heeft gehanteerd.

De bovenstaande punten zijn bijvoorbeeld ook van belang als Klemann in hoofdstuk 15 het totale inkomen van boeren (bedrijfshoofden, gezinnen?) schat op basis van de illegale productie en zwarte prijzen. Op papier rijzen de inkomens van de boeren de pan uit. Maar Klemann stelt op diverse plaatsen in zijn boek vast dat de illegale productie in veel gevallen niet tegen geld werd verhandeld. Hiermee ontgaat mij een beetje het nut van zo'n exercitie. Als het gaat om de behandeling van de paradox van enerzijds de hoge productie en anderzijds de verarming en de honger had ik op deze plaats eerder een analyse van de inkomensongelijkheid tussen stad en platteland verwacht en de eventuele effecten hiervan op de inkomensnivellering die in de jaren vijftig zo kenmerkend is voor het land.

Zo kom ik tot mijn conclusie. Klemann heeft een mooi boek geschreven, met veel oog voor detail. Ik onderschrijf zijn (niet altijd nieuwe) hoofdconclusies. Toch heeft hij

mijns inziens enkele kansen gemist om de schijnbare tegenstelling tussen voldoende productie en verarming verder te analyseren en om de periode van de bezetting tot een 'normaal' onderdeel van de Nederlandse geschiedenis te maken.

Herman de Jong
Rijksuniversiteit Groningen

Repliek

De bovenstaande recensies bevatten kritiek op drie onderwerpen, namelijk op de standpuntbepaling aangaande morele kwesties, de bijdrage aan het internationale debat en de toegepaste berekeningswijzen. In deze repliek zal ik de kritiek van Fase en De Jong kort samenvatten en van een beredeneerd antwoord voorzien.

Ten eerste de standpuntbepaling in het debat over de Tweede Wereldoorlog. Fase meent dat ik verder bouw 'aan de destijds door Blom begonnen nuancering en herziening van het historisch oordeel over de Tweede Wereldoorlog...' H. de Jong (die ik verder maar inclusief voorletter aanduid om verwarring met naamgenoot L. de Jong te vermijden) meent daarentegen juist dat ik verval in het moralisme bekend uit het werk van zijn verguisde naamgenoot. Hij vindt mijn boek niet vernieuwend, aangezien ik mij bezighoud met moreel beladen onderwerpen, terwijl ik volgens hem meer internationaal had moeten vergelijken en de oorlog had moeten plaatsen in het langetermijnperspectief van de Twintigste Eeuw.

Het lijkt erop dat H. de Jong liever had gezien dat ik een ander boek had geschreven. Ik heb dat bewust niet gedaan. Over de oorlogsjaren is veel geschreven, maar het economische aspect ontbrak en het was mijn ambitie om die lacune te vullen. Mijn boek richt zich uitdrukkelijk op het economisch facet van de beschreven periode en de gevolgen daarvan voor het dagelijks leven. Dat blijkt ook uit de titel, die vermeldt dat het boek gaat over economie én samenleving. Mijn bevindingen betreffende de economie dienen een plaats te krijgen in de geschiedenis van die periode. Eén van de centrale thema's in de historiografie aangaande de bezetting is de vraag waarom het verzet in Nederland zoveel later en in zoveel geringere mate van de grond kwam dan elders in West Europa, een vraag die volgens sommigen samenhangt met het hoge percentage omgekomen joden. Daarvoor kan mijns inziens de economische ontwikkeling een gedeeltelijke verklaring bieden. Terwijl elders in West Europa vanaf het begin van de bezetting ernstige economische problemen ontstonden – in België of Frankrijk was zelfs de voedselvoorziening niet fatsoenlijk geregeld – werden in Nederland juist de economische problemen van vóór de oorlog – voortdurende werkloosheid en daarmee samenhangende armoede – in de eerste bezettingsjaren opgelost. Met deze constatering heb ik de passieve houding van de Nederlander ten dele verklaard. Ik beweer niet het debat te hebben beslecht, maar wel te hebben aangetoond dat de economische ontwikkeling van belang is voor de verklaring van een probleem dat speelt in de geschiedschrijving als geheel.

De morele discussie

Er is een opmerkelijke tegenstrijdigheid in de twee bovenstaande recensies. Terwijl Fase constateert dat ik mij in de traditie van Blom plaats, veroordeelt H. de Jong dat ik mij inlaat met moreel beladen, gevoelige onderwerpen die in de internationale discussie

sie niet zouden worden herkend. Als ik mij met moreel beladen onderwerpen bezig houd, dan zijn dat telkens kwesties die gedurende de bezetting een morele lading hadden of die later hebben gekregen. Morele kwesties spelen nu eenmaal een rol, ook in het economisch handelen, bijvoorbeeld in zaken als beleid (het aftreden van Trip en het aanblijven van Hirschfeld), in economisch verzet (de spoorwegstaking) en de illegale economie (zwarthandel als landverraad of verzetsdaad). Ook in de internationale historiografie over de oorlog is de morele kwestie constant aan de orde. Weliswaar speelt elders de 'goed-fout'-tegenstelling niet die rol die ze in Nederland heeft gekregen, maar in de historiografie en de publieke opinie worden telkens debatten gevoerd met een morele dimensie. Te denken valt aan de recente discussie in Duitsland en Engeland over de Duitsers als slachtoffers van geallieerde bombardementen en de vraag of Churchill een oorlogsmisdadiger was. Gaat het hierbij nog om het achteraf op morele gronden veroordelen van historische personen – iets waar ik mij nadrukkelijk niet mee inlaat – iedereen die zich met deze periode bezighoudt, krijgt ermee te maken dat de personen uit de tijd zelf met morele dilemma's werden geconfronteerd. Blijkens J.P. Meihuizens recente proefschrift over de berechting van economische collaboratie worstelden velen, ook in Nederland, daar veel intensiever mee dan tot nu toe werd aangenomen. De historicus komt er niet omheen zulke kwesties te behandelen.

Een voorbeeld mag dienen om dit te ondersteunen. H.M. Hirschfeld, secretaris-generaal van de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart én van Landbouw en Voedselvoorziening is steeds, ook recentelijk nog, beschreven als zo niet 'fout', dan in ieder geval niet 'goed'. In de historiografie wordt Hirschfeld vaak gezien als de machtigste Nederlander in bezet gebied en de eerste onder de secretarissen-generaal. Aangezien in de historiografische traditie van L. de Jong het oordeel over een persoon wordt bepaald aan de hand van sleutelmomenten, is in die school een analyse niet werkelijk nodig. Ook omdat over economie weinig is geschreven, is zo'n analyse over Hirschfeld en zijn werk ook nooit gemaakt. Mij leek het nodig diens handelen te analyseren, te onderzoeken wat zijn positie is geweest en de vraag te stellen in hoeverre hij invloed op de economie heeft uitgeoefend. Hierbij komt uiteraard het door velen gevelde oordeel ter sprake, evenals de dilemma's waarvoor hij stond en de opvattingen van het verzet over hem, maar daarmee bedrijf ik nog geen morele geschiedschrijving. Ik concludeer slechts dat Hirschfeld is overschat en dat hij niet zo belangrijk is geweest als vaak wordt gedacht. Hetzelfde is van toepassing op M. Rost van Tonningen. Ik onderzoek zijn persoon en zijn belang als president van de Nederlandsche Bank en secretaris-generaal van twee departementen, waaronder Financiën. Op papier bezat hij een sleutelpositie in het economisch leven, maar wat zijn werkelijke invloed was, is ook bij hem nooit onderzocht. Mijn conclusie dat hij slechts van gering belang was, is daarom relevant. Het is niet overdreven om aan de herziening van het beeld van een dergelijke, nog sterk in de herinnering levende persoon, enkele pagina's te wijden. Waarom dit H.de Jong irriteert, begrijp ik niet.

Het internationale debat

Ook de stelling dat ik niet voldoende aansluit bij het internationale debat, roept vragen op. Mijn ervaring is dat ik daar met mijn analyse – bijvoorbeeld van de invloed op de economie van de institutionele verhoudingen tussen bezet gebied en Berlijn – midden in de belangstelling sta. De vraag wie het voor het zeggen had in welke fase van de bezetting en wat de strijd om de macht in bezet gebied tussen Duitse instanties voor economische consequenties had, is ook internationaal actueel. Hetzelfde geldt voor de

ontwikkeling van de zwarte markt of de levensstandaard. Een debat over de ontwikkeling van de economie op basis van herberekende cijfers waarin de zwarte productie is opgenomen, is onmogelijk, omdat nog geen land zo ver is, maar in Frankrijk en Denemarken worden daar nu wel pogingen toe ondernomen. Wat H. de Jong misschien bedoelt, is dat mijn boek nauwelijks bijdraagt aan het internationale debat waarin hij is geïnteresseerd, dat betreffende de economische ontwikkeling op lange termijn. Mijn boek is daar ook niet voor bedoeld, maar beoogt, door de economie in de Tweede Wereldoorlog te beschrijven, de geschiedschrijving rond die periode aan te vullen. Dat ik daarvoor de jaren '38-'48 en niet '40-'45 heb genomen, is om duidelijk te maken dat door de bezetting de continuïteit van de geschiedenis – in ieder geval van de economische geschiedenis – niet zondermeer doorbroken werd. Ik plaats mij daarmee nadrukkelijk in de traditie Blom. Uiteraard heeft het werk ook gevolgen voor het beeld van de Nederlandse economie op lange termijn. Het plaatsen van de conclusies in dat beeld, is een project op zich.

Berekeningen

Als ik beide recensies op mijn boek mag samenvatten dan hebben zowel De Jong als Fase kritiek op mijn berekeningen. De Jong acht de uitkomsten evenwel overtuigend, maar op grond van ook door hemzelf in zijn proefschrift niet gebruikte, door iedereen vergeten, CBS-cijfers uit de jaren vijftig wist hij al dat dit eruit moest komen. Voor Fase zijn de uitkomsten nieuw maar ongeloofwaardig. Fase acht in zijn op 6 september 2003 in het Financieel Dagblad gepubliceerde recensie de aankleding van de cijfers en de hoofdstukken die op de berekeningen volgen echter weer interessant. Op grond van de kritiek op de becijferingen valt te constateren, dat ik er niet in ben geslaagd duidelijk te maken wat ik precies heb gedaan. Ten dele ligt dit echter aan de lezers.

Uiteraard had ik, net als Fase, graag volledige nationale rekeningen opgemaakt, gebaseerd op berekeningen van productie, inkomensvorming en bestedingen. Daarvoor ontbreken echter de gegevens. Ik schrijf dat ook: 'Van de productiezijde uit is het onmogelijk de cijfers opnieuw te bezien zonder weer bij CBS-cijfers uit te komen. Aan de vraagzijde zijn er eveneens te veel onbekenden...' (p. 232) Waarom ik geen CBS-cijfers wil gebruiken, staat een alinea hoger op dezelfde pagina in een citaat uit een ambtelijke nota uit de bezettingstijd, waarin wordt opgemerkt dat 'de geneigdheid van het merendeel der werkgevers, om onder de huidige omstandigheden gegevens omtrent hun bedrijf [aan het CBS] te verstrekken, gering is'. Daarmee is duidelijk dat CBS-materiaal voor deze jaren onbetrouwbaar moet worden geacht, waardoor de productiekant niet te reconstrueren viel. Omdat ook de bestedingen niet te berekenen vielen, was het veelal slechts mogelijk de som van de inkomens als uitgangspunt te nemen bij de berekeningen.

Fase beweert dat doordat de cijfers betreffende productie, inkomens en bestedingen niet aan elkaar zijn getoetst, er fouten kunnen zijn ontstaan, vooral door het aggregatieprobleem. Daarin heeft hij gelijk. Het zou kunnen dat ik met mijn cijfers te hoog zit, doordat ik in elk jaar bepaalde activiteiten dubbel heb geteld. Niets wijst daar overigens op. Zo is het VBP in 1939 volgens mijn berekeningen slechts 1,5 procent hoger dan volgens de herberekeningen van het CBS uit 1987. Aan de geringe daling van de productie in de nieuwe reeksen, waar Fase niet aan wil, zou zo'n fout bovendien weinig afdoen. Aangezien de geringere daling niet in de landbouw, de industrie of de dienstensector te vinden is, maar over de gehele linie valt te constateren, zou zo'n fout slechts ieder jaar in iets te hoge absolute cijfers hebben geresulteerd, maar de index in grote lijnen intact laten. Opvallend is Fases kritiekloze aanname van de CBS-cijfers

uit 1947, waarvan volstrekt onduidelijk is hoe ze tot stand gekomen zijn. Worden de Duitse onttrekkingen afgetrokken van die index (daartoe met behulp van mijn cijfer voor 1938 omgerekend naar een in guldens luidende reeks) dan blijft er voor 1943 een beschikbaar nationaal inkomen over dat ten opzichte van 1938 tot iets meer dan een derde is gedaald. Voor 1944 komt dit dan op 17 procent. Het vergelijken van de nationale-inkomensreeks met de onttrekkingen, wat hiermee is geschied, komt neer op een aanzet tot toetsing van de cijfers aan elkaar, zoals Fase bedoelt en zoals past in het model van de nationale rekeningen. Daaruit blijkt dat de omvang van de Duitse onttrekkingen zodanig was dat de CBS-cijfers uit 1947 niet juist kunnen zijn. Alleen als de productie goed in stand bleef, vallen die onttrekkingen te verklaren, gegeven het feit dat de bevolking de oorlog overleefde en zelfs in aantal toenam.

Fase vertrouwt ook mijn cijfers betreffende de zwarte productie niet. Om die te berekenen heb ik voor de landbouw de productie op twee wijzen berekend – aan de hand van de opgaven van boeren terug te vinden in latere CBS-publicaties, en volgens de door Trienekens ontwikkelde methode. Het verschil is de clandestiene productie, productie die niet in de officiële distributie terecht kwam. Voor de industrie zijn de berekeningen wat ingewikkelder, maar ze komen op hetzelfde neer. Bij twijfel is steeds voor het laagste cijfer gekozen, zodat de uitkomsten eerder aan de lage dan aan de hoge kant zijn uitgevallen.

Fase vraagt zich tevens af waarom niet de door monetair economen ontwikkelde methoden zijn gebruikt om de informele economie te schatten. Het probleem daarmee is dat die steeds uitgaan van vaste verhoudingen tussen ten minste twee grootheden. Als bekend is dat er in een basisjaar een hoeveelheid chartaal geld in omloop was en deze zo snel toenam dat dit niet te verklaren valt door de prijsontwikkeling of de legale groei van de economie, dan moet dat volgens zo'n methode op zwarte transacties duiden. Aan de hand van de chartale circulatie kan dan de zwarte economie worden geschat. Gedurende de bezetting hielden velen echter geld over, omdat prijscontrole en distributie de uitgaven limiteerden. Sommigen spaarden, andere potten het op en daar bestonden vaak heel andere redenen voor dan clandestiene handel. Niet alleen had nog lang niet iedereen een bankrekening of spaarbankboekje, ook konden de spaarinstellingen nieuwe spaarders missen als kiespijn. Zij wisten met hun liquiditeit al geen raad. Spaarbanken beperkten daarom de inleg en namen geen spaarders meer aan. Velen moesten hun geld daarom wel in de oude sok te stoppen, zodat de chartale geldomloop weinig vertelt over de zwarte markt. Een ander door Fase gesuggereerd model gaat ervan uit dat als de ontwikkeling van de legale economie en het prijspeil bekend zijn en de omloopsnelheid van geld stabiel wordt verondersteld, aan de hand van de geldcirculatie de verborgen economie kan worden berekend. De stabiel veronderstelde omloopsnelheid, immer discutabel, ging in deze jaren zeker niet op. Velen werden gedwongen te sparen, waardoor deze grootheid in onbekende mate daalde.

Fase voegt mij toe: 'Wellicht is het goed dat ook economisch historici zich er rekenschap van geven dat bepaling van nationaal inkomen, prijsindexcijfers en nationale boekhouding een vak apart is. Lichtzinnige omgang daarmee om een nieuw historisch beeld te schetsen verzwakt de overtuigingskracht van dergelijke pogingen en dat is jammer van de moeite.' Van lichtzinnigheid is geen sprake. De worsteling met beperkte bronnen en een scherpe bronnenkritiek als het om CBS-cijfers gaat, noopten tot een onvolledige reconstructie van de nationale rekeningen met beperkte middelen. Het zonder meer willen toepassen van voor andere periodes ontwikkelde economische modellen, zou minstens zo lichtzinnig zijn.

Wat betreft de kritiek van H. de Jong op mijn berekeningen, moet worden geconstateerd dat hij niet goed heeft gelezen. Bij het berekenen van de productie in de industrie en een deel van de dienstensector moest, zoals gezien, van de inkomenskant worden uitgegaan. Voor de loonsom ging ik bij de Rijksverzekeringsbank te rade. Moeilijker was de schatting van niet in lonen uitgedrukte inkomens. Daartoe heb ik per sector van een zo groot mogelijk aantal bedrijven de jaarcijfers onderzocht en een index gemaakt van de som van de winst vóór belastingen, de betaalde rente, de afschrijvingen en de reserveringen, alles bijeen de bruto kapitaalinkomsten. Per sector (alleen de industrie bestond al uit 17 sectoren) is daarna een gemiddelde index van die kapitaalinkomsten berekend. Om die index en de loonsom per sector aan elkaar te koppelen, moest ik voor elke sector de arbeidsinkomensquote (AIQ) voor tenminste één jaar kennen. Veelal was dit cijfer voor 1938 in het proefschrift van Herman de Jong te vinden. Uiteraard is het niet zo dat ik er verder vanuit ging dat in elke sector de AIQ voor de rest van de periode stabiel was. Ik heb de AIQ voor 1938 slechts gebruikt om de in gulden luidende cijfers van de loonsom en de index betreffende de kapitaalinkomsten aan elkaar te koppelen. Zo staat het ook beschreven op pag. 293-294. In mijn cijfers is de AIQ in geen enkele sector stabiel en er valt een forse daling van de arbeidsproductiviteit – ten dele inderdaad een gevolg van *labour hoarding* – waar te nemen. Aangezien er op pag. 436 een tabel staat waarin op basis van mijn berekeningen wordt vastgesteld dat de arbeidsproductiviteit daalde, ook in de industrie, moet het elke lezer duidelijk zijn dat ik bij mijn berekeningen niet uitgegaan kan zijn van een vaste AIQ, daar de arbeidsproductiviteit dan per definitie stabiel moet zijn. Voor wat betreft de prijscorrectie is voor alle sectoren een nieuw Paasche prijsindexcijfer berekend. Voor de landbouw en industrie zij daarbij verwezen naar eerder gepubliceerde artikelen. Jammer is slechts dat dubbele prijscorrectie niet wel mogelijk was, omdat bij de door mij toegepaste, door de bronnen opgedrongen berekeningsmethoden, de cijfers van de input onbekend zijn.

Uit de kritiek blijkt dat de verspreide opstelling van de berekeningen en van de daarbij horende beschrijvingen, die in mijn boek nodig waren om de achtergronden van de cijfers voldoende toe te lichten, ertoe heeft geleid dat de berekeningsmethode bij vlotte lezing niet steeds helder is. Ik ben ermee bezig alle berekeningen opnieuw en systematisch te beschrijven om ze daarna via internet toegankelijk te maken.

Hein A.M. Klemann
Universiteit Utrecht

C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe dese Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16de eeuw* (Hilversum: Verloren, 2003) ISBN 90-6550-716-7

The subject of this study is an important one. While the notion that during the later middle ages and the early modern period the role of money exchange increased, market demand across regional areas became more important, common household goods such as clothes, but also foodstuff became increasingly a market commodity, and self-subsistence in any aspect of life lost considerable ground, the precise timing of this process and its specific shape and regional variety is still anything but clear. Terms such as ‘early capitalism’ and ‘proto-industrialisation’ were framed to address specific